

СВІТЛАНА ЄРМОЛЕНКО
«ЕНЕЇДА» І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО
І НОРМАТИВНА ОСНОВА СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Сучасний читач, звертаючись до тексту «Енеїди» І. П. Котляревського (а творів цьому минуло вже 200 років!), неодмінно зауважить, що багато слів, граматичних форм у цьому тексті не відповідають нормам сучасної літературної мови. Значення деяких висловів потребують пояснення. Та й у часи Котляревського для читачів треба було тлумачити такі слова: *ладунка* — «сумка», *базаринка* — «взятка», *шпетить* — «бранить, поносити», *ласощохлист* — «сластолюбець», *дзиллик* — «стул» і под. Так пояснював для читачів, очевидно, не тільки для українськомовних, значення вжитих слів сам автор. Пор.: «Енеїда» мала величезний успіх не лише на Україні. Видана трьома виданнями в Петербурзі із словничком незрозумілих слів, вона була доступна широкому колу читачів Росії. Видання, що вийшло під наглядом автора, потрапило за кордон і було відзначене в чеському збірнику «Слованка», виданому в Празі 1814 року» (Кирилук, 21). Усі критики відзначали майстерність письменника у відтворенні життя його земляків. Котляревський добре знав народнорозмовну мову, актуалізував лексику, пов'язану з народним побутом, культурою, звичаями.

Вся образна система «Енеїди» проінята власне українським баченням і світу природи, і світу людських стосунків. Бо ж саме на українське мовне сприймання розраховані й образні вислови типу:

Уже світовая зірниця
Була на небі, як п'ятак
Або пшенична варяниця,
І небо рділося, мов мак [I, 267]¹.
Тоді Низ на вербу збирався,
Як Евріал врагам попався,
Мов між вовків плоха вівця (I, 223).

І через два століття не порушилася основа сприймання наведених порівнянь як звичних асоціацій, власне своїх образів, що пов'язані з українською побутовою культурою, влучним народним словом. Проте змінилася в сучасній літературній мові оцінка слів *рділося*, *врагам*: з погляду лексичної норми вони займають місце або серед застарілої лексики (перше слово), або серед народнопоетичної (друге слово). У часи Котляревського вони навряд чи могли мати таку стилістичну оцінку. Нормативна основа тогочасної літературної мови становила синтез ознак слов'яноукраїнської мови та народнорозмовної практики, тісно переплетеної з фольклорними джерелами. Цей процес почався задовго до виходу «Енеїди» (Передрієнко, 5), і потрібен був такий могутній поштовх, з одного боку, ідеї Козацької держави, а з другого — вибір новаторської літературно-естетичної форми, щоб українське письменство відкрило й усвідомило себе як нову літературну мову, нову літературу.

Літературна норма, що її пропонував своєю практикою І. Котляревський, це не щось однозначне, застигле. До неї найбільше пасує означення — динамічна. Змінність її простежується, зокрема, в тому, як працював автор над текстами видань «Енеїди» 1798 та 1842 рр. (друге вийшло після смерті письменника). Аналізуючи текстові зміни, а також досліджуючи рукописи V-VI розділів щодо семантичної структури синонімічного ряду, Л. А. Лисиченко наголошує, що письменник не стихійно, не натуралістично використовував народнорозмовне джерело для вибудовування синонімічних рядів. Він чітко розмежував партію автора й мову персонажів, створюючи індивідуалізовані типи (Лисиченко, 95). Мовні характеристики різних персонажів, сприймання їхніх голосів позначилися не лише на доборі синонімів, про що йтиметься далі.

В історії літературної мови мовотворчість Котляревського розглядається, як правило, в

¹ Приклади наводяться за виданням: І. П. Котляревський. Твори у двох томах. — К.: Дніпро, 1969. Далі — вказівка на том (I) і сторінку.

плані аналізу створених письменником текстів та їх рівневої характеристики — фонетичної, лексичної, граматичної, стилістичної. А втім, до історично-літературного аспекту належить і, так би мовити, вторинне використання текстів І. Котляревського. Йдеться про його мову як ілюстративний матеріал у загальномовному словнику. Динаміка лексичної норми позначається на лексикографічній практиці фіксування і тлумачення слів, що ілюструються творами Котляревського.

Для вивчення динаміки лексичної норми і водночас для підтвердження стабільності її звернімо увагу на лексику з «Енеїди» Котляревського, зафіксовану у Словнику Б. Грінченка і в 11-томному Словнику української мови, причому тільки ту, що проілюстрована ідентичними або близькими контекстами. Це, наприклад, такі слова: *анахтем, бабак, базаринка, барка, барліг, баскаличитися, блазень, брехачка, брикливий, бровар (броварь), бровко, брязкальце, вагани, верлань («крикун»), відряджати, відчахнути, відшіптувати, воркотуха, воскобійниця, вояк, гардувати, глевтяк, глузд, голодрабець, горішина, горлоріз, деренівка, довалюватися, обволікати, обдиратися, огиднути, оглобельний, опрягтися, осатанити, охмелятися, паливода, паця, пащекуха, перегін, перемолитися, перепрос, рація, ридван, розбрехатися, розвивати, розводити, розігріватися, розімчатися, розлюбитися, розмир, розпалати, роз'яритися, рябко, сердега, сниця, сонько, спід (споду), сплигувати, спузирити, строцити, товстий, трохи, тупотня, тямки, убагнути, уклад, улягатися, умовка, ускромити, утікач, утямки, ушпигнути, уцухати, фертик, халатик, халява, халяндра, харчувати, хвись, хлись, хорт, храбрувати(ся), цера, цитьте, цілком, чарівниця та ін.*

Навіть простий перелік іменників, дієслів, прислівників, вигуків слів дає уявлення про експресивно-розмовний характер словника «Енеїди», про роль у ньому оцінних назв осіб, дій, станів, конкретики побутової культури. Зіставлення ілюстративного матеріалу в словниках, між якими часова відстань більша, ніж півстоліття, виявляє тенденції кодифікації лексичної норми, зміну співвідношення активної і пасивної, розмовної нейтральної і стилістично маркованої лексики, окреслює статус просторічних слів, що відбивають, зокрема, певний ступінь акліматизації іншомовних слів у розмовному функціонуванні. Пор. зафіксовані в Словнику Б. Грінченка слова: *трахтир, кізната, кватиря, копитан, фігель, физика, филижанка, шпигон*. В 11-томний Словник ці слова не потрапили. Зменшилася кількість слів просторічного характеру та відповідних ілюстрацій з «Енеїди». Біля багатьох реєстрових слів з'явилися позначки *застаріле (суплікуватися), розмовне (розгардіяш, харциз, розсипка, харчати, хвись), діалектне (спотиньга, ускромити, цера), вульгарне, зневажливе (сучище, сниця)*.

Словник «Енеїди» засвідчує характерні тенденції українського словотворення, наприклад, активність дієслів типу *штурманувати* (від штурман), *понеділкувати* (від по понеділках), прислівникових форм — *вмах, вмиг* і под. Зауважимо принагідно, що Словник української мови зберігає в реєстрі слово *понеділкувати* з позначками *розмовне, застаріле* і не фіксує *штурманувати*; Словник Б. Грінченка останнє дієслово наводить з ілюстрацією Котляревського: «З Полінуром повстрівся, *штурманував* що при йому». Можливо, через регулярність творення таких дієслівних форм або через сприймання дієслова як оказіонального його не введено до реєстру сучасного словника, хоч наведене слововживання показове для лексики Котляревського і для нормативної основи української мови, в якій такий тип словотворення досить продуктивний.

Часова віддаленість тексту, звичайно, відбивається на тлумаченні тих самих слів. Наприклад: слово *розмир* у Словнику Б. Грінченка тлумачиться як «розрив мирних відносин, війна» й супроводжується прикладом з «Енеїди». Словник 11-томний подає це слово з наведеним вище значенням (перше значення) та з поясненням «мир, замирення» (друге значення), причому до цього другого, протилежного, значення наводиться та сама ілюстрація: «Кричить [Еней]: Чи ви осатаніли! Адаже ми *розмир* утвердили!»

Такі самі діаметрально протилежні оцінки ілюстративного матеріалу маємо і в тлумаченні слова *богомаз*. У словнику Б. Грінченка цей іменник має два значення:

1) іконописець; 2) поганий маляр. Друге значення ілюструється прикладом з «Енеїди», в якому зовсім немає натяку на погано виконане малювання: «Послав [Латин] гінця до *богомаза*, щоб малювання накупить». Цим самим прикладом цілком слушно проілюстровано в 11-томному словнику перше значення (з нейтральною оцінкою): «той, хто малює ікони, іконописець». Виділено також друге значення з ремаркою *розмовне* — «Поганий художник» і третє — «Ікона, намальована малярем-іконописцем».

Очевидно, на такі розходження в оцінці ілюстративного матеріалу впливає різне сприймання внутрішньої форми реєстрового слова: в обох наведених прикладах слова *розмир*, *богомаз* мають характерну внутрішню форму, яка ніби суперечить змістові відповідного контексту та денотативному значенню слова й неоднозначно сприймалася, мабуть, ще в час створення Словника Б. Грінченка.

Варто наголосити на лексичі та фразеології «Енеїди» як на джерелі поповнення *розмовного стилю*, розмовних виразових засобів сучасної української мови. Стил твору Котляревського активізує такі форми, вислови, усталені звороти, які виявляються доречними для різних ситуацій невимушеного спілкування, оцінних жартівливих характеристик, напр., слово *турбація* (турбота, клопіт) у контексті «Еней Анхизович, сідайте, *Турбації* не заживайте, Бог милостив для грішних всіх» навряд чи може вважатися застарілим, коли того самого стилістичного колориту лексема *мудрація* супроводжується в Словнику української мови (11 т.) позначками *іронічне*, *жартівливе*. В синонімічному ряду *турбота*, *клопіт*, *піклування*, *морока* («Практичний словник синонімів української мови» Святослава Караванського) синонім *турбація* має ремарку «з живої мови». Отже, конкретне слововживання у творі Котляревського є нормативним і для сучасної літературної мови.

Іншу історію має в українській мові слово *рація* в значенні «вітальна промова»: «Посли к Латину приступились, Три рази низько поклонились, А старший рацію сказав».

У сучасному словнику таке слововживання має позначку *застаріле*: на перше місце щодо загальної вживаності вийшов зворот *мати рацію*. А в Словнику Б. Грінченка ця саме ілюстрація з «Енеїди» і відповідне значення виокремлено поряд із актуальним і для сучасного слововжитку «обґрунтування, підстава».

Як бачимо, латинське за походженням слово *рація*, так само як і книжний вислів *сказати рацію* були природними в українській літературній мові в кінці XVIII ст., коли створювалася «Енеїда», і засвідчені як факт української літературної мови у Словнику Б. Грінченка.

І книжні й розмовні мовні засоби слугували Котляревському у його характеристичних описах, відтінюванні тонкощів сприймання слова, зокрема тоді, коли існує можливість зіставлення, вибору. Наприклад, у контекстах виявляється близькість значення слів *уклад*, *умова*, *умовка*, пор.: «Який Між ними єсть *уклад*: Еней за тестя мав Латина, А сей Енея як за сина»; «Тож посила [Еней] зробить *умовку*, Як завтра виставляти рать»; «За мною не буде остановки; Я з вами не роблю *умовки*, Люблю я дуже ваш народ».

Семантична специфіка названих іменників мотивована значенням відповідних дієслів, а стилістична виразність доповнюється також розмовним характером форми на — *κ(a)* — *умовка*. Віддієслівні утворення із суфіксом — *κ(a)* у сучасній мові часто мають обмежувальну стилістичну ремарку, проте в мові Котляревського поряд із розмовним варто відзначати й нейтральне стилістичне значення.

У Словнику «Енеїди» для найменування спеціального ладу війська вжито вислів *в розсіпку*: «*В розсіпку* кінних розпустивши, Сам як опарений кричав». Сучасні нормативні словники не фіксують такої форми: є прислівники *вросіп*, *вростіч*, хоч продуктивність утворення названої вище розмовної форми не можна заперечувати.

Серед розмовних слів з оцінною гумористичною, зневажливою експресією засвідчуємо лексеми, що мають прозору внутрішню форму (напр., *пройдисвіт*, *пустомеля*), а також лексеми іншомовного походження, в яких можна знайти мотивацію називання, лише користуючись етимологічним словником, напр.: *фертик* — від назви букви *ф* — *ферт* (підкреслення її форми: «руки в боки»). Однак у загальноживаному значенні навряд чи

хтось пов'язує тлумачення «Самовдоволенна, розв'язна людина, франт, джигун, жевжик» (СУМ, т. X, с. 579) з формою літери. Оцінний зміст розмовного слова *фертик* досить повно розкривається ілюстрацією з «Енеїди»: «Ласоцохлисти походжали, Всі фертики і паничі, На пальцях ногтики кусали, Розприндивившись, як павичі!» Наведений контекст дає підставу збільшити синонімічний ряд *ферт, фертик, чепурун, піжон, жевжик, джигун, прилиза, (що оберта шик у культ) сноб* (Караванський, 428) ще однією лексемою — *павич*.

Знижена розмовна експресія притаманна лексемі *ланець*, що має позначку в загальнономовному словнику *розмовне*. Вхідження цього слова в синонімічний ряд *обідранець, гольтіпака, безштанько, лахмітник, шарпак, старець; бідар* (Караванський, 182) підтримується й контекстом «Енеїди», тобто лексична норма в цьому разі виявляє свою стабільність. Узвичаєне в розмовній практиці в часи Котляревського оцінне слово *ланець* мало, очевидно, ще живу етимологію: І. Котляревський пояснював це слово як назву людей соціального стану («подлий»). Сучасний етимологічний словник розширює тлумачення цієї назви: «*ланци* («*ландци*») «солдати ландміліції» (XVIII ст.)»; — відоме тільки в українській мові утворення, яке виникло з першої частини складного слова рос. іст. *ландмилиция* (так іменувалася частина війська за царювання Єлизавети, що зводиться до німецького *Land* «земля, країна»); через лінивість і свавілля солдат ландміліції назва *ланець* набула негативного змісту» (Етимологічний словник., т. 3, 190-191). Як бачимо, в українській розмовній мові XVIII ст. відбувалися активні процеси узвичаювання іншомовних назв, пристосування їх до фонетичної, лексико-семантичної, словотвірної та стилістичної системи української мови.

Для Котляревського іншомовні запозичення, зокрема, з латинської, російської, польської та ін. мов були мовними засобами, що виконували стилістичну функцію. Окремого дослідження потребує лексико-фразеологічний зріз, пов'язаний з інтелектуальним рівнем мови «Енеїди». Адже поема — не лише енциклопедія українського побуту, а й відбиття зв'язків мови та культури українців з мовами та культурою інших народів.

У лексиці «Енеїди» відображено часову й просторову глибину літературної норми.

Орієнтація письменника на живу народну мову зумовила використання тих елементів, які з погляду сучасної лексичної норми виступають діалектною ознакою, а в масовій свідомості читачів-нефілологів кваліфікуються як «суржикові»: *врем'я, год, вп'ять, зустрічать, послі, хоть* і под. Поряд із говірковою лексикою в тексті «Енеїди» чимало варіантних морфологічних та синтаксичних форм, які свідчать не тільки про говіркове, а й про старокнижне та фольклорне джерело. Це, наприклад, використання прийменників *к* (*ік, ко*) і *до* із значною перевагою *до* (відповідно 137 і 215 формовживань (Ващенко., 44-45, 74), пор.: *к собі манили, к землі поприсідали, к нам в гості, к старій з поклоном приступив; до Турна примостився, до сна стулились очі, побрів до хати, ходи до мене погостить, до кого прихилюся, до Турна закричав* і под.;

- варіювання прийменниками *о* (*об*) і *про*, пор.: *о війні проговориться; тебе о тім я умоляю, о поживі всім товче, о смерті князя всі кричали, і про війну нам розкажи, про Сагайдачного співали, про долю злу свою балакав, про те лиш знали, розмовляти про всякі свої діла, про те Еней зна, Еней про теє ні гугу, про Турна ж всі кричали, мізкує про себе;*
- паралельні закінчення *ой* (*ей*) — *ою* (*ею*) в орудному та місцевому відмінках іменників I відміни та прикметників (займенників), що узгоджуються з цими іменниками, пор.: *вдарив головою, я тут водою управляю, божусь моєю бородою і Гебиною пеленою, тріснув булавою, проміж оселею хилявся, з тобою забувались, водою тібрською умився; земля б щасливою назвалась, піду з тобою, ремень з ладункой золотою, без битой голої копійки, од такой біди, без дальней думки, тьмою вічної ночі та ін.*

Той факт, що поряд уживаються закінчення — *ою* і —*ой* у двох прикметниках, або в прикметнику та іменнику, свідчить про підпорядкування словозмінних форм ритмічній будові вірша.

У мові «Енеїди» як нейтральні вживаються префікс і прийменник *од*. На тлі відповідних слововживань, що становлять нейтральну літературну норму, прийменник *од* та префіксальні слова з *од*- забарвлені колоритом територіально-говіркової або фольклорної мови. Як стилістичний засіб вони притаманні поетичній мові. Помітну перевагу надає Котляревський дієсловом із префіксом *із* та прийменникам *із, ізо*, напр.: *ізбавити, ізвалити, ізвеліти, ізволити, ізгадати, ізізнати, ізійтися, із'їсти, ізлякатися, ізлічити, ізмінити, ізробити, ізслизнути* і под. Їхня активність зумовлена, очевидно, живими для Котляревського книжними традиціями, що, зокрема, трансформувалися і в мовному стилі історичних дум та пісень.

Щодо нормативної основи сучасної літературної мови, виразно виявленої в «Енеїді», варто звернути увагу на функції сполучника *щоб*, який передає відношення мети в складнопідрядному реченні (принагідно зауважимо — *щоб, щоби* вжито в тексті «Енеїди» 257 разів). Напр.:

І миттю тут уговорились,
Щоб всі хрестились і молились,
Щоб тільки острів їм минуть. (I, 148)
Підій гінця мені кликніте,
До мене зараз *щоб* прийшов,
Глядіть же, цупко прикрутіте,
Щоб він в шинок та не зайшов! (I, 53)
Не розглядивши, кажуть, броду,
Не лізь прожогом перший в воду,
Бо *щоб* не насмішив людей. (I, 151).

Саме таку літературну норму, на якій наголошував у «Стилістичному словнику» І. Огієнко, застерігаючи від неправильного вживання сполучника *аби*, часто нехтують у сучасній мовній практиці.

Нормативна основа сучасної української мови, засвідчена в «Енеїді» Котляревського, не може зводитися тільки до окремих фонетичних, морфологічних, синтаксичних ознак. За морфологічною, фонетичною (чергування *о, е з і*) варіантністю у мові «Енеїди» стоїть, очевидно, цілісне сприймання української мови з її говірковою, діалектною основою, в якій переважають лексичні ознаки середньонаддніпрянських говірок, наддіалектною фольклорною мовою, часто підпорядкованою законам ритму, рими, та засобами старої книжної мови, в якій було чимало запозичень. Оцінюючи різні джерела мови Котляревського, акад. Шевельов говорить про вплив на неї стилю російського класицизму і встановлює паралелі між відповідними російськомовними текстами та текстом «Енеїди». При цьому висновок про мову «Енеїди» зроблено з погляду літературної норми сучасної української мови: «Передусім для мови Котляревського типово те, що мова ця ніякою мірою не нормалізована, а значить і не може сама бути нормою. І фонетика, і морфологія, і синтаксис, і лексика творів Котляревського сповнені дублетів, паралельних варіантів звукового або морфологічного оформлення того чи іншого слова, словесного виразу того чи іншого поняття або думки» (Шевельов, 42).

Чи справедливий такий висновок щодо творчості Котляревського, мова якого становить значну частину реєстру та ілюстративного матеріалу найбільших загальномовних словників української мови? Чи не дається взнаки тут традиційний рівневий, а отже, значною мірою атомістичний підхід до розгляду мови художньої літератури? Це питання закономірно пов'язується з ширшою проблемою: мовна практика письменника як критерій виявлення (встановлення) та кодифікації літературної норми.

Передусім маємо оцінювати мовотворчість І. Котляревського в конкретних історичних умовах усамостійнення української національної мови, виконання нею нової суспільно-естетичної функції — створення літератури народнорозмовною мовою.

«Енеїда» Котляревського знайомила читачів не тільки з персонажами відомого в європейській культурі сюжету, пристосовуючи його до життя й побуту українців. Глибоке, всебічне прочитання твору з урахуванням тогочасного літературного контексту

запропонував Валерій Шевчук (журнал «Дивослово», 1998, №2, №3). «Енеїда», як переконливо показує дослідник, у прихованій формі відтворювала історію українського народу («мандрівка народу в часі» — Шевчук), долю Козацької держави, її місце в Європі.

Наші спостереження стосуються розшифрування тих місць у творі Котляревського, де можна бачити авторську оцінку становища України. Авторіві не байдужі були питання мови, освіти, мовноетнічної свідомості українців (*троянців, троянів, енейців, енейців, козаків, лицарів, рицарів*). Коли враховувати часові паралелі історичних подій (розгром Запорізької Січі, політика Петра I і Катерини II щодо України), то цілком прозорим є текст:

Не будеш тут ходити на парі,
А підеш зараз чотирма.
Пропали! Як сірко в базарі!
Готуйте шиї до ярма!
По нашому хохлацьку строю
Не будеш цапом, ні козою,
А вже запевне що волом:
І будеш в плузі походжати,
До броваря дрова таскати,
А може, підеш бовкуном (I, 146).

Віл і плуг — це слова-символи, що часто фігурують в українській словесності — і у фольклорі, і в літературі. У них відбито й хліборобську долю народу і його характерну ознаку — терплячість. Чи випадково в одній строфі вжито нібито синонімічні слова *віл* і *бовкун* («віл, якого використовують у роботі без пари»)? Для автора, мабуть, важливим було не пряме значення слова *бовкун*, а переносне: *підеш бовкуном* — це «збіднієш, підеш з торбами». Саме такий відтінок слова можна встановити з наведеної в Словнику Б. Грінченка ілюстрації: «Нізащо й вола другого купить: бач, бовкуном їде» (Грінченко, I, 78).

У жартівливо-серйозній назві (*по нашому хохлацьку строю*) ідентифікуються троянці, які не можуть оминати «заклятого острова», що постав перед ними. Приймаючи тлумачення В. Шевчука, що «поема, в суті своїй, була антиросійська» (Шевчук, №3, 6), можна вбачати в лютий чарівниці Цірцеї російську царицю, яка зруйнувала Запорізьку Січ. Заклятий острів — Росія, що панує в Європі й підпорядковує своїм інтересам життя інших народів.

Перелік етносів, назв народів, серед яких бачать себе і усвідомлюють свою особність, окремішність троянці, — *лях, москаль, італієнець, цесарці, французи, швейцарці, голландці, чухонці, жид, гішпанець, португалець, шведин, датчанин, турчин*, — це зображення Європи як універсальної картини світу в характерних індивідуалізованих, за висловом Шевчука, гротескових, портретах європейських народів. Кожний із них має свою долю — «побачите, що буде нам». Троянці-українці, шукаючи своєї землі, де «їм показано селитись, Жить, будуватися, женитись», хочуть оминати біду. Але їм судилося пройти тяжкі випробування.

За словесним розмаїттям — описами українських страв, одягу, за міфологічними уявленнями про смерть, потойбічне життя, за всіма пригодами Енея та троянців постійно відчувається наскрізна ідея твору. Це збереження своєї самобутності, мрія відновити зруйновану Трою, Козацьку державу українців, мрія побудувати новий Рим. Однак, митарство троянців по світу — не лише фізичні поневіряння. Це митарство духовне, коли йдеться про те, щоб зберегти «імення, мову, віру, вид»:

Нехай Еней сідла рутульця,
Нехай спиха Латина з стульця,
Нехай поселить тут свій рід.
Но тільки щоб латинське плем'я
Удержало на вічне врем'я
Імення, мову, віру, вид (I, 296).

Читача не має дивувати переінакшення назв етнонімів: йдеться ніби про «латинське плем'я», а не про троянців. Не забуваймо, що в поемі (початок четвертої частини) Котляревський натякнув: текст треба читати інакше, він навмисне перекручений, тобто в ньому міститься загадка.

Увага Котляревського до такого важливого джерела духовності, як мова, простежується

в усьому тексті поеми. Порівняймо протиставлення троянців і латинців:

Ходили там чи не ходили,
Як ось вернулись і назад
І чепухи нагородили,
Що пан Еней не був і рад.
Сказали: «Люди тут бормочуть,
Язиком дивним нам сокочуть
І ми їх мови не втнемо;
Слова свої на ус кончають,
*Як ми що кажем їм, — не знають,
Між ними ми пропадемо»* (I, 153).

Протиставлення своєї і чужої мови підтверджується і наступним текстом, у якому йдеться нібито про латинську (піярську) граматику, однак несподівані церковнослов'янські *тму, мну, здо, тло* підказують нам, що плем'я згодом не «по-латинському гуло», як написано в Котляревського, а по-польському чи по-московському, бо саме в Польщі була видана згадувана шкільна грамика, а в Московській державі були сильні традиції церковнослов'янської мови. Така деталь, як «говорили все на ус», може проектуватися й на зміну українських прізвищ на московський лад, тобто на — *ов*, коли *Козак* ставав *Козаковим, Коваль — Ковальовим* і под. Правдоподібність алузії польського впливу маємо в тому ж уривку: Котляревський вводить полонізм *лацина* (саме не українське *латина*, тобто «латинська мова», а з ознакою польської вимови), тим самим підкреслюючи, що українська верхівка легко переходила на польську мову, польщилась:

За тиждень так *лацину* взнали,
Що вже з Енеєм розмовляли
І говорили все на ус... (I, 154)

Тобто для Котляревського питання мовної самобутності було важливим. Розрізнення слов'янських мов виступає засобом виокремлення різних народів і водночас ключем для захованої в тексті «Енеїди» таємниці. Наприклад, кого Котляревський розумів під Турном? Чи випадково Турн звертається до війська російською мовою:

Ребятюшки! — кричав. — Постійте (I, 213)

Коли прийняти, що назва *рутульці* завуальовано містить перейняту росіянами назву «руські» в її латинському відтворенні, то цілком правомірним є ототожнення війська Турна з російським військом. Хоч використовуючи вже згаданий спосіб навмисного перекручування, Котляревський наділяє Турна й іншою прямою мовою:

Турн з ярості дрижав і пінив,
Кричить: «Дружненько, козаки!»

У змалюванні Турнового війська є чимало вказівок на реалії, атрибути російської військової системи. Саме через конкретну лексику відбувається ідентифікація російських і українських вояків.

Деякі слова, фрази російської мови теж виконують характеристичну, стилістичну функцію, як наприклад, вигук *уви* в устах Лавинії чи той самий вигук у надгробному слові, що його проголошує над Паллантом «філозоп». Пор.:

Амати смерть ся бусурменська
Як до Лавинії дійшла,
То крикнула «*уви!*» *з-письменська...* (I, 293)
Сказав: «Се мертвий і не дишет,
Не видить, то есть і не слишить,
Єй, ей! *уви!* Он мертв, амінь!»
Народ від річі умилився,
І гірко-гірко прослезився,
І мурмотав: «Паноче, згинь» (I, 269)

Подібні приклади засвідчують стилістично орієнтоване вживання висловів російської мови, що слугували засобом мовної індивідуалізації персонажів або загалом знаками іншої писемно-культурної традиції. Остання у вигляді паралелей з літературою російського

класицизму XVIII ст. (Шевельов, 54-64) засвідчена переважно в останніх (IV-VI) частинах «Енеїди». Це можна пояснити часовою відстанню в написанні частин твору, впливом на стиль останніх російського класицизму, а також пристосуванням української мови до нових тем та ідей.

Але хоч які стильові течії проступають у тексті «Енеїди», переважає в ній головна течія — культивування народного слова в усіх його змістово-емоційних вимірах. Влучні вислови, побудовані на народнорозмовній лексико-фразеологічній основі, мають тенденцію використання в різних життєвих ситуаціях. Текст поеми містить чимало експресивних зворотів, характерних саме для усної розмовної мови, а також афористичних висловів, що, на жаль, не набули поширення в практиці літературного спілкування, не стали ознакою автоматичного коду в розмовному стилі, пор.: *Еней тогді як народився; Умилася, причепурилась [Венера] І, як в неділю, нарядилась; Енеєві так, як боляцці Або лихий осінній трясці, Годила пані всякий день; Готовте шиї до ярма; У нас хоть трохи хто тямущий, Уміє жити по правді суцїй, То той хоть з батька, то здере; Ні холодно було, ні душно, А саме так, як в сіряках, І весело, і так не скучно, На великодніх як святках; Коли кому що захотілось, То тут як з неба і вродилось; І щиро, щиро те докажем, Що з Турном дружба єсть пуста; І перше в волок подивися, Тоді і рибою хвалися.*

Характерно, що усталені звороти, афоризми проєктуються не тільки на властивості людей, ознаки їхньої вдачі, а передусім — на оцінку суспільно-історичних умов, у яких опинилася Україна, тобто письменник виявляє своє ставлення до подій, пов'язаних з конкретним історичним часом.

Підтекст «Енеїди», що його розкриває В. Шевчук, навряд чи був зрозумілий читачам — сучасникам Котляревського, хоч не можна заперечувати й того, що головна ідея прочитувалася, бо ж саме цьому творові судилося стати виразником того суспільного ідеалу, який століття по тому оформився у феномен «українська національна ідея». Акцентування на бурлесковій, сміховій основі твору відволікало від завуальованого змісту поеми, від її езопівської мови і, власне, спричинилося до негативно-оцінного змісту виниклого поняття «котляревщина». Останнє не заохочувало дослідників до виявлення глибокого інтелектуального коріння мови «Енеїди». Олітературюючи середньонаддніпряньський тип народної мови, ввібравши в себе характерні ознаки книжної мови попередньої доби, наддіалектний фольклор, мова «Енеїди» постала як потужний сплеск народного світовідчуження, як нова віха мовно-літературної культури українців. Це була не лише енциклопедія віддзеркаленого в слові українського народного побуту, а й утілена в струнку систему підтекстів оцінка усіх поворотів історії українського народу, його шукання в Європі своєї землі.

Феномен мови й стилю «Енеїди» полягає в талановитому поєднанні безберегої, розкутої мовної стихії з науково строгим механізмом езопової мови. Тут простежується паралель з іншим геніальним твором. Якщо за «Історією русів» стоїть прихований автор, то в «Енеїді» Івана Котляревського за езоповою мовою постає глибоко захована ідея незалежної Української держави.

Текст «Енеїди» ніс потужний заряд українства, і цей зміст був вагоміший, ніж відмінності фонетичної, лексичної, граматичної систем у територіальних різновидах народнорозмовної мови. На жаль, за кваліфікацією «бурлескний стиль», «жарт», «ненормативність мови «Енеїди» втрачалися розмовні скарби української літературної мови.

Вони не поширювалися в масовому користуванні, не вживлювалися в мовну свідомість наступних поколінь читачів, не ставали органічною часткою їхньої мовної культури. Трагізм долі «Енеїди» полягає, зокрема, і в тому, що не тільки не було вилучене з літературного тексту зерно національної ідеї, а й сама мова зазнала однобічної, формалістичної оцінки. Адже мовна форма тільки тоді відчутно впливає на суспільну свідомість, коли вона поєднана із сприйманим, зрозумілим змістом, із естетизованими міні-текстами — сентенціями, афоризмами, усталеними зворотами, їх так багато в поемі, і вони є потенційним джерелом поповнення сучасного розмовного стилю. Нерідко чуємо нарікання, що в сучасній

літературній мові немає розвиненого розмовного стилю, емоційно-експресивних засобів, які б забезпечували різноманітні тональності, реєстри невимушеного спілкування. Насправді ж ці засоби завжди існували, тільки розкрити їх повноцінне звучання, очевидно, дано тільки талановитим авторам.

Три поверхи літературного стилю розрізняє в поезиці «Енеїди» дослідник Валерій Шевчук. Так само, мабуть, треба бачити три лінії виявлення нормативної основи української літературної мови в тексті поеми. По-перше, текст репрезентує мову, що має свої норми, відмінні від норм інших слов'янських мов; по-друге, текст відповідає стильовій нормі — нормі художнього стилю, орієнтованій на всебічне охоплення засобів національної мови, її різновидів, підпорядкованих завданням художньої трагедії, вимогам езопової мови, покликаної у формах нібито жартівливого змісту закодувати серйозну ідею, по-третє, текст актуалізує народнорозмовне джерело спілкування і тим самим визначає літературні орієнтири щодо фонетичного, граматичного, лексичного оформлення писемної мови.

Саме такі засадничі аспекти норми визначають уживання старослов'янізмів, територіальних і соціальних діалектизмів, розмовних, просторічних висловів у мові «Енеїди». Постійна рухома народнорозмовна основа літературної мови пов'язана з феноменом сприймання як неодмінним компонентом літературної норми.

Отож читаймо «Енеїду», пізнаваймо мовно-естетичні знаки національної культури, в живучості яких відбивається просторова й часова глибина літературної норми.

ЛІТЕРАТУРА

- Ващенко** — *Ващенко В. С., Медведєв Ф. П., Петрова П. О.* Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського. — Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1955. — 208 с.
- Грінченко** — Словарь української мови Бориса Грінченка. — Т. I-II. — (Репринтне видання 1907—1909 р.). — К.: Довіра — УНВЦ «Рідна мова», 1997.
- Етимологічний словник** — Етимологічний словник української мови. — Т. 3. — К.: Наук, думка, 1989. — 550 с.
- Караванський** — *Караванський Святослав.* Практичний словник синонімів української мови. — К.: Орій, 1993. — 472 с.
- Кирилюк** — *Кирилюк Євген.* Слава сонцем засіяла... //Вступна стаття до вид. І. П. Котляревський. Твори у двох томах. К.: Дніпро, 1969.
- Лисиченко** — *Лисиченко Л. А.* Семантична структура синонімічного ряду в «Енеїді» І. П. Котляревського// Творчість Івана Котляревського в контексті сучасної філології/ 36. наук праць. — К.: Наук, думка, 1990. — С. 81-96.
- Передрієнко** — Передрієнко Віталій. Іван Котляревський і староукраїнські мовні традиції XVIII ст. // Українська мова: 3 минулого в майбутнє. — К., 1998. — С. 3-6.
- Шевельов** — *Шевельов Юрій.* Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського. — Упоряд. Л. О. Тарновецька. — Чернівці: Рута, 1998. — 80 с.
- Шевчук** — *Шевчук Валерій.* «Енеїда» Івана Котляревського в системі літератури українського бароко // Дивослово, 1998. — №2. — С. 5-9, №3. — С. 6-10.